

153. Տեառն Ներսիսի ասացեալ վասն ննջեցելոց. 3 շաբական. Կրկուսն արձակ—նոր, իսկ ես ասացի ի վերանալ յինչն մինչև վերջը չկայ. 202 A—B ոչինչ չունին:

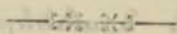
154—161. Կարգ օրհնութեանց Յարութեան Տեառն մերոյ Յիսուսի Քրիստոսի. ԱԶ—ԴԿ. $8 \times 10 = 80$ շաբական. բոլորը կրճատ—հին. 202 A ունի:

162. Արեւելք գերարփին. 1 շաբական. չկայ ոչ 1588-ում և ոչ 202 A—B-ում. C է լրացնում:

Այս ամենազաւակն բողոքատուքեան արդիւնքը կարելի է ամփոփել հետեւեալ կերպով. մեր արդի 1166 շաբականներից ժԴ—ԺԴ դարի մի աւանդութիւն կամ սոյն համար 1588 ձեռագիրը 862-ը կամ ամբողջի մօտ երեք հազարը համարում է հին, այսինքն Ներսէս Շնորհալուց առաջ գրուած, իսկ մնացեալ 304-ը կամ ամբողջի մի հազարից մի փոքր աւելին նոր են, այսինքն Ներսէս Շնորհալու, իւր ժամանակակիցների և յետնորդների գործ:

Կը շարունակուի.

Ներսէս վարդապետ Տէր-Միքայէլեան

Ն Ա Խ Ն Ե Ա Յ Յ Ի Շ Ա Տ Ա Կ Ն Ե Ր

Պ.

Բայց մեր առանձին ուշադրութիւնն են գրաւում աւետարանի գեղարուեստական զարդարանքների մնացորդները. ձեռագրի սկզբում եղած խորանազարդերն ու աւետարանիչների պատկերներն իրենց սկզբնազարդերով եթէ մնացած լինէին, հայ մանրանկարչութեան լաւագոյն և հնագոյն յիշատակարաններից մէկը կուէենայինք: Տարաբաղդաբար, ինչպէս և վերև ակնարկուեցաւ, ժամանակի և տղիտութեան դոհ են զնացել պատկերների մեծագոյն մասը: Անկորուստ պահուած պատկերն ու զարդերը հետեւեալներն են. 82բ. Մարկոս աւետարանիչ, 83ա. Մարկոսի սկզբնազարդն ու առիւծը, 135ա. Ղուկասի սկզբնազարդը: Լուսանցազարդեր առհասարակ չունի մեր աւետարանը. միայն Յովհաննու մէջ սկսւում են երկգոյն, փոքրիկ զարդեր, կանաչ և կարմիր գոյներով եռատեղանքներ, մեծ մասով հորիզոնական խարսխի վերայ. երբեմն նրանք զոյգ են և

հակադիր, մէջը դրուած զլիսարաժանման դիրք: Մի տեղ միայն 219^ա, այդ զարդը փոքրիկ արմաւենիկ է և ոչ եւռատերեւ: Այս լուսանցազարդերը ճիշդ նոյն արուեստի գրոշմն են կրում և իրենց գոյներով միանգամայն համապատասխան են Ղուկասի սկզբնազարդի գորգաձև շրջանակին, որի նկարադրութիւնն ու գնահատութիւնը կտեսնենք քիչ յետոյ:

Մարկոս (նկար 2.) նստած է բարձրաթիկունք բազկաթոռի վերայ. գլուխը ծածկուած է սև և կարճ մազերով և շրջափակուած ոսկէ պսակով (nimbus). միրուքն ու բեխերը նոյնպէս սև, միրուքը կլոր: Հագել է կապոյտ կապայ (tunica) լայն թևերով, կապայի ծալքերը արտայայտուած են բնական և զեղեցիկ, նուրբ, սպիտակ գծերով և կապոյտի թանձր ու բաց երանգաւորութեամբ: Աջ թևի վերայ կապուած է կարմիր ոսկեզարդ ժապուէն, արքայական կամ իշխանական նշաններից մէկը, որ յաճախ գործադրուել է և մանրանկարչական պատկերազրութեան մէջ: Ձախ ուսի վերայից ձգուած է վերնազգեստ (toga), որ պատելով մէջքի ներքին կէս մասը, ծածկում է ոտքերն ամբողջապէս մինչև սրունքները: Վերնազգեստի փեշերը ձգուած են ձախ ձեռքի վրայ, որով բռնել է բաց արած, ոսկեզօծ աւետարանը, յենած ծնկների վերայ, իսկ աջում բռնել է զրիչը: Ոտները դրած է մէկ մէկու վրայ բնական և վայելուչ դիրքով հագած ունի սանդալներ: Ոտքերի տակ փռուած է կանաչ մակերևութով և կարմիր խաչերով զարդարուած մի գորգ, ականազարդ պատուանդանի վրայ: Յատակը, որի վրայ դրուած են աթոռն ու պատուանդանը, կանաչ է: Աւետարանչի առաջ նկարուած է մի սեղան, վերան ձեռքի թեթև տապր և դանակ, խոր ընկած երկու թանաքաման, կարմիր և սև թանաքով լցուած: Սեղանի կողքում ամրացած է բարձր ձող, որի վրայ հաստատուած է դրակալ, ոսկեզօծ կողերով բաց աւետարանով: Աթոռի ձախ կողքից բարձրանում է լուսամուտով մի աշտարակ, որ վերջանում է տաամնաձև դարնէզով. տանիքի վրայ, շէնքի ճակատին կազմուած է լուսնեակներից կազմուած

Հովհարանման մի նախատ, միւս կողմից բարձրանում է մի կոթող, ծայրը փոքր դմբեթ, վ և խաչով:

Այս բոլորն առնուած է մի քառանկիւնի շրջանակի մէջ. ներքին հորիզոնական կողը պարզ տախտակ է, կարմիր ֆօնով, կտրատուած՝ եռանկիւնիներ կազմող զիկզակ զծերով: Այս հիմքի վրայ բարձրանում են երկու պարզ սիւներ, շրջանակի աջ և ձախ կողերը, ականթի խոյակներով, ամփոփուած երկու, ատամնաձև դարնէղներով տախտակների մէջ: Շրջանակի վերին կողը մեանդր (méandres) յիշեցնող մի զարդ է, բայց ոճաւորած (stylisé): Այդտեղ ամրացրած են երկու օղեր, որոնց միջով անց է կացրած և երկու կողմից կախած մի շալ, երկու ծայրերը և մէջտեղը ոսկով բանուած. շալի վրայ ևս հաւասարակող ոսկէ խաչեր կան և արմաւենիկը յիշեցնող զարդարանքներ:

Մարկոսի սկզբնազարդի (նկար 3.) կեդրոնը առիւծն է իւր յարակից մասերով: Առիւծի աջ թևն սկսւում պարանոցի և ուսի սահմանից և ժապաւէնի նման նախ դալարւում է մէջքի վրայով դէպի ցած, անցնում յետևի ոտների միջով և վեր բարձրանում, կազմելով Ստառի մի կողը. միւս թևը ուղղակի վր է բարձրանում նոյն տառի միւս կողը կազմելու համար: Առիւծի բարձրացրած զլուխը մարմնի հետ և աջ թևի ներքին մասը Ս.—ի կողերը միացնող կամարն են կազմում: Առիւծի պոչը կախ է ընկած և երկու ոտների միջից անցնելով՝ փորի տակից տարածւում է մինչև առաջին ոտները: Առիւծը առաջին ձախ թաթով բռնել է ոսկեկող, ականակուռ աւետարան: Գլխին լուսոյ պսակ ունի: Վեր բարձրացրած թևերի մէջ կանգնած է անմոռուս և գլխի երկար մաղերով մի պատանի, որ ձախ ոտքը դրել է առիւծի գլխին, իսկ աջը ազգերների վրայ. տարածած ձեռքերով բռնել է առիւծի երկու թևերը: Պատանին հագել է մոյգ կապոյտ կապայ և աջ ուսից դէպի ցած սպիտակաւուն՝ աւելի ճիշդ դորշ վերնազգեստ. աջ թևին՝ ուսին մօտ, ունի ոսկի ժապաւէն, իշխանական նշանը: Գլխին

ունի լուսոյ պսակ, կարմիր խաչով, մի կողմից «Յիսուս», միւս կողմից «Քրիստոս» գրած:

Սկզբնաղարդի ճակատը զարդարում են եռակամարների վրայ կազմուած երկրաչափական ութ, վեց և չորս անկիւնանիւններից բաղկացած վանդակներ. քառանկիւնիների կողերն ու անկիւններից դուրս եկած գծերը դառնում են հետեւեալ վեց և ութ անկիւնու կող'ըր, կազմելով / բարցանցաձև կտրող գծերից՝ երկրաչափական ձևեր. այսպիսով իւրաքանչիւր ութանկիւնու կեդրոնում կազմուած է մի քառանկիւնի, մէջը չորս կէտերից կազմուած խաչով. քառանկիւնու չորս կող'րի հանդէպ մի մի վեցանկիւնի: Իւրաքանչիւր գիծ կազմուած է ոսկի, կապոյտ, ոսկի գոյների դասաւորութեամբ, իսկ ցանցեր՝ մէջ եղած հարթ ութիւնները լցուած են փոքրիկ, կանաչաւուն արմաւենիկներով, որով վանդակների այդ հիւսուածքը երփնեւրանդ և ակնահաճոյ պատկեր է ստանում: Վանդակաձև զարդի աջ, ձախ և վերին կողերի շրջանակը կազմուած է կապերտի դարդերից: Սկզբնաղարդի վերին ճակատում երկու արմաւենիկների մէջ նկարուած է մի անօթ, մէջը ծաղիկ. անօթի երկու կողմից Տ տառի ձևով երկու զարդեր, որոնք անօթի ունկներն են կազմում: Արմաւենիկների աջ և ձախ կողմից երես առ երես կանգնած են մի կաքաւ և մի պոչը հաւաքած սիրամարգ: Եռամասնեայ կամարների մէջ և երեսի մնացած մասում կապոյտ զրերով ոսկի մակերևութի վրայ և կարմիր գծերի մէջ զրուած է. «Աւետ | արան ըստ Մար | կոսի | սկիզբն աւետ | արանի Յիսուսի Քրիստոսի | որդւոյ անոր | պէս եւ զրեալ է | ի մարգարէս ահաւասիկ»: Եռակամարը արաբական կոչուած ճարտարապետութեան դրոշմ է կրում, մի քառորդական երկու կամարների վրայ հանգչում է $\frac{5}{4}$ ական երրորդ կեդրոնական կամարը:

Ղուկասի եզը (նկար 4.) նոյնպէս թեւաւոր է, բայց թեւերը դէպի ներքեւ թողած: Առաջին ձախ ոտով զրկել է ոսկեկող, ակնազարդ գիւղք. զլխին լուսոյ պսակ ունի: Խա-

բխսիներն վրայ հանգչող կրկնականարի տակ եղած տարածութեան մէջ զրուած է աւետարանի վերնագիրը և սկզբնաւորութիւնը. «Աւետարանն ք | ստ Ղուկասու | Քանգի բազումք | յաւժարեցին | վերստին կարգել զպա | տմութիւնս վաս | ն իրացն հաստատելոյ ի» | : Իրերը կապոյտ են, եղբրուած նուրբ, սպիտակ գծով, ոսկի մակերեւութի վրայ և կարմիր տողերի մէջ:

Մինչդեռ Մարկոսի սկզբնաղարդի կամարի վերին շրջանը $\frac{3}{4}$ ական է և աւելի պայտին մօտեցող, Ղուկասինը պարզ կիսաշրջան է: Եռականներն վերայ նկարուած սկզբնաղարդը հետեւեալ նկարազրութիւնն ունի ներքեւից վերև: Երկու կողմից նկարուած են մի մի արագիլ բարձրացրած զլսով, նոցանից էլ բարձր մի մի վայրի հաւ (Ֆասիան), զուցէ և փիւնիկ, որոնք հանգչում են ոստիկների վրայ և կտցով բռնել են կամարի կիսաշրջանի զլսին, սկզբնաղարդի կեդրոնում՝ երկզլխանի և չորս ոտնանի արծուի վերին ոտները, իսկ անկիւններում մի մի կանաչի զլսով թռչուն՝ պարիկ, զլուիններին պսակ դրած, յետեւից ծածանուող ծաղկաղարդով: Թռչունների մէջ եղած տարածութիւնը զարդարուած է ոլորապտոյտ ցօղուններից դուրս եկած տերեւներով, եռատերեւներով և ծաղիկներով: Բուն սկզբնաղարդի աջ և ձախ շրջանակները կազմուած են սուր կիպարիսանման եռատերեւներից, միջինը երկար և անկիւններում գնտակ յիշեցնող մուգ կարմիր բծերով, այս եռատերեւների սուր ծայրերը դէպի վեր են ուղղուած, իսկ վերին շրջանակի կողը կազմուած է իրար կապուած եռատերեւներից և բաժակաձև ծաղիկներից, ցօղուններն իրար հետ գլխանգանման կապուած: Սյուտեղ եռատերեւների թերթերն հաւասար են, բայց ունին դարձեալ նոյն գնդականման կարմիր բծերը: Շրջանակի ներքին կէս մասը, ուր զետեղուած են եզն ու աւետարանի սկսուածքը, կազմուած են կապերտաղարդերից: Սկզբնաղարդի վերին ճակատի կեդրոնում նկարուած է պատուանդանով, արտաքուստ կլոր, և մէջը խաչաձև մի անօթ, ջրով լցուած, անօթի միջից ծաղիկներ են դուրս եկած, իսկ

պատուանդանի երկու կողմից նկարուած է մի մի փոքրիկ արմաւենիկ։ Անօթի աջ կողմից մի սիրամարդ ջուր է խմում, իսկ ձախից մի ուրիշը դուրսը յետ է դարձրել և իւր փռած պոչին է նայում։ Եթէ Մարկոսի պատկերը մանրանկարչական պատկերագրութեան գեղեցիկ արդիւնքներից մէկն է, Ղուկասի սկզբնազարդը գեկորատիւ և սիմբոլիք արուեստի լաւագոյն օրինակներից մէկը։ Գծերի ազատ և համարձակ շարժումը, գոյների գասաւորութիւնը նկարչի տաղանդի և տեխնիկայի զարգացման յայտարարներն են։ Պատկերների ֆոնը խեցոսկին է, հայ մանրանկարչութեան բնորոշ կողմերից մէկը, մինչդեռ բիւզանդականի մէջ թերթոսկին։ Աչքի համար հրապուրիչ գոյնը կապոյտն ու սպիտակն է համընթաց գծերով։

Այս նկարագրութիւնից պարզ է, որ մեր առաջ է դրուած արեւելեան—հայկական արուեստի մի գեղեցիկ գործ, տարաբաղդաբար փոքր մնացորդներով մեր ձեռքը հասած։ Մարկոսի պատկերը, շրջանակի վերին կողի ոճաւորած մեանդրը, սիւների ականթաձև խոյակները, բարձրաթիկունք աթոռը բիւզանդական է, աւելի ճիշդ հելլենական—փոքր ասիական, որ բուն արեւելեան-ասորա-պարսկական մոտիւնների հետ, իսկզբանէ անտի իւր հետքերն է թողել մեր ճարտարապետական և մանրանկարչական արուեստի մէջ, այն ինչ սիւների խարիսխները հայկական են, իսկ շրջանակի ներքին կողի զիկզակները արեւելեան, գործածական Ասորեստանում արուեստի մէջ և նոյն իսկ Արմաւրի բլրի շրջակայքից հանուած խեցեղէնների վրայ։ Մարկոսի և Ղուկասի սկզբնազարդերի մէջ գերակշռող են զուտ արեւելեան* մոտիւնները. Մարկոսի սկզբնազարդի վանդակների երկրաչափական ձևերը պարզ պարսկական դրոշմ են կրում. մինչև այժմ էլ նոքա գործածական են արեւելքում. Էջմիածնի գմբեթիներսի պատշգամբի մոտիւններից մէկը ճիշդ նոյնն է Մարկոսի վանդակների հետ։ Եր-

* Արեւելեան ասելով հասկանում ենք Պարսկաստանը, Միջագետքը, Հայաստանը և Ասորիք։

կրօնափական այս ձևերը կրկնուած են և ժ.Բ. դարու մի աւետարանի մէջ 1^ր և 2^ա որ զրած է Գրիգոր Գ. Պաշլաւունու կաթողիկոսութեան վերջին տարին, 1166 թուին Հոռովայում: այժմ սեպհականութիւն Ալէքսանդրապօլից ոչ հեռու դանուող Օրթաքիլիսա գիւղի եկեղեցւոյ: Նոյն մօտիւր կայ և մեր միաբանակից Ուխտանէս վարդապետի նորերս Կարսի վիճակի Նախճաւան գիւղից Մ. Աթոռ բերած զուտ արևելեան՝ բիւզանդական ազդեցութիւնից իսպառ ազատ, մի աւետարանի մէջ, որ թէև վերջին թերթն ընկած լինելու պատճառով յիշատակարան չունի, բայց զրուած է անկ. սկած ոչ ու ջ քան ժ.Ա.—ժ.Բ. դարը: Արևելեան ծագումն ունին և վանդակների երկրաչափական ձևերի մէջ նկարուած փոքրիկ արմաւենիկները՝ պարսկական արուեստի ամենասովորական մոտիւններից մէկը: Արևելեան է կապերտաղարդներից կազմուած շրջանակը, իսկ եռամասնեայ կամարը արաբականի ազդեցութեան են թարկուած: Մարկոսի առիւծը իւր փեր բարձրացած թևերով, թէև ոճաւորած (stylisé), արևելեան է, մինչդեռ առիւծի վերայ կանգնած Յիսուս՝ հին [antique] օրինակից առնուած՝ Փոքր Ասիայի կամ Ասորիքի վերայով մեղ անցած: Կատակոմբաներում և Ռափեննայի մոզայիկների մէջ կրկնում է յաճախ անմօրուս և պատանեկական դէմքով Յիսուսի պատկերը, իբրև բարի հովիւ, հրաշագործող կամ երկրագնդի վրայ բազմած, բայց արևելեան ասորական ծագումով պատկերները ընդհանրապէս մօրուքաւոր են: Հայոց մանրանկարչական արուեստի մէջ երկուսն էլ քաղաքացիութիւն են ստացած. մինչդեռ աւետարանական պատմութեան բոլոր նշանաւոր տեսարաններում մօրուքաւոր է Յիսուս, հազուադիւտ չէ և անմօրուս էմմանուէլի կամ հրաշագործող Յիսուսի պատկերը: Վերոյիշեալ Օրթաքիլիսայի աւետարանը Մատթէոսի սկզբնաղարդի ճակատին ունի էմմանուէլի մի մեղայիոն: Այդ ձեռագիրը, թէև թոյլ արուեստի տեխնիկայի կողմից, բայց հետաքրքրական է իւր արևելեան մոտիւններից կազմուած զարդերով: Բիւզանդական այնտեղ ոչինչ չենք գտնում. բայց էմմանուէլը (տարաբաղդաբար դէմքը փոքր

ինչ փչացած) անմորուս է. այն ինչ նոյն դարու վերջերին՝ 1193 թ. գրուած Լամբրոնացու աւետարանի էմմանուէլբրիզանդական է (Սիսուան եր. 94):

Ղուկասի եղբ օճաւորած է. շրջանակը պարզ տրեւելեան, կապերտի նկարներից կազմուած: Առհասարակ գորգադործութեան արուեստը արեւելեան ծագում ունի և մանրանկարչական արուեստի մէջ շատ էական տեղ է բռնում: Հայ ձեռագրերի մէջ սկզբնաղարկերի շատ մոտիւնները այդտեղից են առնուած, և նրանց ուսումնասիրութիւնը բոլորովին նոր լոյս պիտի տայ հայ մանրանկարչական արուեստը հասկանալու: Դորգադործութեան արուեստի հետքերը նկատելի են ոչ միայն մանրանկարչութեան, այլ և նոյն իսկ որմանկարչութեան մէջ: Այդ ազդեցութիւնը արեւելքից անցնում է բիւզանդացիներին: Ժ. Գ. դարում, երբ արդէն բիւզանդական արուեստը աւելի նկատելի հետքեր էր թողել հայ որմանկարչութեան մէջ, արեւելեան մոտիւններն էլ համընթաց են նրա հետ: Դորա ապացոյց կարող է լինել Անիի Ս. Լուսաւորիչ նկարաղարկ եկեղեցին. մինչդեռ պատկերագրութիւնը բիւզանդական է այդ եկեղ ջու մէջ կամ աւելի ճիշդ սորա խիստ ազդեցութեան ենթարկուած, պատերի ներքին մասերը նկարուած են արեւելեան կապերտի եղանակով: Բիւզանդացից էր եկած այն, թէ տեղական էր, զժուար է հաստատապէս ասել, բայց ծագումով յամենայն զէպս արեւելեան է:

Ղուկասի սկզբնաղարկի մէջ ևս նկատում է նոյն եռամասնեայ կամարը, ինչ որ Մարկոսի մէջ տեսանք. միայն այստեղ աւելի որոշ է արաբական կոչուած ճարտարապետութեան կնիքը: Արեւելեան դեկորատիւ արուեստի մի արտադրութիւն է այս ամբողջ դարդը իւր թռչուններով և բուսական զարդերով: Թռչունների, կենդանիների և բուսական զարդերի գործածութիւնը արեւելեան մանրանկարչութեան մէջ, ի թիւս որոց և հայոց, շատ կարեւոր տեղ է բռնում. դորա հնագոյ, օրինակն է ասորական՝ 586 թ. գրուած՝ Քարուլայի աւետարանը (ոմանց կարծիքով սորա մանրանկարներն աւելի ուշ ժամանակի գործեր են):

Հայոց մանրանկարչական արուեստը իւր կատարելութեան է հասնում հէնց այս ճիւղի մէջ, թէև առիթ կունենանք ուրիշ անգամ ցոյց տալու, որ ձեռագրական պատկերադրութիւնն էլ կարճ ժամանակով մեր մէջ սքանչելի արդիւնքներ ունի թողած, յատկապէս կիլիկիայում: Այդ մոտիւները գործադրում են մեր արուեստի մէջ սիմբոլիք և դիկորատիւ նպատակների համար: Առաջնի ամենասովորական նիւթերն են առիւծը, եղը և արծիւը, որպէս աւետարանիչների նշանակներ,* բայց սիրամարդ, կաքաւ և այլ թռչուններ, կենդանիներ ու ծառեր ևս գործադրում են այս և այն նպատակով: Դեկորատիւ նպատակների համար սիրամարդը գործադրուած է և հայ պալատներում. 1907 թ. Անիի միջնաբերդի պեղումների ժամանակ գիրսից շինուած զանազան զարդարանքների մէջ գտնուած են նաև սիրամարդներ:**

Թո՛վմա Արծրունին եր. 332 (Վ. Պօլիս. 1852) Գաղիկ Արծրունու պալատի նկարադրութեան մէջ յիշում է. «անդ երամք հաւուց զարդարեալք ի պէսպէս պաճուճանս», որոնց մէջ պիտի լինէր անշուշտ և սիրամարդը: Աւելի մանրամասն տեղեկութիւններ է տալիս Աղթամարի եկեղեցու դեկորատիւ զարդարանքների մասին. եր. 335: Տիգրան Հոնենցի շինած նկարազարդ եկեղեցու հիւսիսային և հարաւային պատերի, կեղծ կամարների անդրվոյշտների մէջ քանդակուած են բազմաթիւ թռչուններ և կենդանիներ զարձեալ զարդարանքի նպատակով:

Եթէ Դուկասի այս սկզբնազարդին դժուարանանք հա-

* Աւետարանիչների նշանակների (Symbol) մասին եկեղեցական հայրերը Ռ. դարից սկսած խօսում են իրենց երկերի մէջ. բայց թէ երբ են նոքա հեղինակների հետ միասին մանրանկարչական նիւթ դորձել, պարզ չէ: Ստեփան Բայէլ (Geschichte der Evangelienbücher Freiburg i/B. 1905 եր 49) յունական ձեռագրերի համար կարծում է ՓԱ. դարից. աւելի վաղ աւետարանիչները նկարւում էին պարզ, առանց դեկորատիւ կամ ձարաարագեցողական զարդարանքների: Հայոց մէջ նշանակները սովորաբար սկզբնազարդի մասն են:

*** Анійская Серія № 2, Реестръ предметовъ древности изъ VI-й (1907) археологической кампаніи въ Ани, Н. Марръ. С. II. 1908 եր. 13

մոզելու չափ սիմբոլիք բացատրութիւն տալ, աներկբայ ենք, որ Մարկոսի և Ղուկասի սկզբնաղարկերի ճակատի տեսարանները խորհրդաւոր են, յատկապէս Ղուկասինը, որ կենդանի աղբիւրի զաղափարն է ներկայացնում: Չլինէր երկզկիսանի և չորս ոտնանի արծիւը, որ ծագումով դեկորատիւ պիտի լինի և ոչ խորհրդանշի, մենք հակուած էինք նոյն իսկ ամբողջ սկզբնաղարկի և նորա ճակատաղարկի մէջ վերացական դրախտի պատկերը տեսնել: Զրով լի անօթը կամ աւազանը կենդանութեան աղբիւրն է, որին ծառաւի են անմահութեան հոգիները: Սիրամարգը ընդունուած է որպէս անապականութեան նշանակ (symbol) քրիստոնէութեան հին արուեստի մէջ. Զրով լի անօթը արմաւենիկների հետ սիրամարգներով յաճախ կրկնուում է ասորական և հայոց արուեստի մէջ:

Կենդանութեան աղբիւրի զաղափարը մեր մանրանկարչական արուեստի մէջ արտայայտուած է բազմատեսակ եղանակներով: Ուխտանէս վարդապետի բերած Նախճաւան դի, դի աւետարանի մէջ 2^բ կենաց աղբիւրը ձևացրած է անտիկ արուեստի աղբեցութեամբ. խորանի ճակատին, վերին լուսանցքում չորս ականթի խոյակներով սիւների վերայ կանգնած է սեղան, որի երկու կողմից դէմ առ դէմ երկու կաքաւ: Նոյն ձեռագրի 4^բ երեսում մի տախտակի (պլիտայի) վրայ կանգնեցրած է ականակուռ աւետարան. աջից մի թռչուն նայում է դէպի աւետարանը, իսկ ձախից մի այլ թռչուն գլուխը յետ է դարձրել: Օրթոքիլիսայի 1165 թ. գրուած աւետարանի խորանների ճակատները նոյնպէս մասամբ զարդարուած են այս ն'ւթի այլ և այլ ձևակերպութիւններով. 1^բ նկարուած է մի անօթ, աջից մի սիրամարգ, պարանոցը երկարացրած, իսկ ձախից մի այլ սիրամարգ՝ պոչը վեր բարձրացրած և փռած, գլուխը բարձր: 2^ա նկարուած է կեդրոնում մի պատուանդանով խաչ, իսկ երկու կողմից պոչերը երկարարութեամբ փռած մի մի սիրամարգ, որոնց պարանոցները փաթած թռած են խաչի ձողին. 3^բ և 4^ա անօթի ձախ կողմից մի սաղ փռել է թեւերը և գլուխը յետ դարձրել կանչողի

շարժումով իսկ աջից մի ջալլամ է, իսայի նշեցու համար բաղմավաստակ Յովհաննէս Երզնկացու ձեռքով 1318 թ. դրած և Թորոսի նկարած № 182 Աստուածաշնչի խորանադարդի ճակատին 442 ա. նկարած է աւագան կամ աղբիւր ներկայացնող անօթի մէջ հաւասարակող մի խաչ, իսկ սիրամարգերի փոխարէն աքաղաղներ, որոնք ջուր են խմում: 441^բ աղբիւրը պատկերացրած է երկու սիւների և քարէ տախտակի վերայ հաստատուած առիւծի երկու գլուխներով, որոնց բերանից ջուրը թափւում է անօթների մէջ, իսկ սագանման թռչունները խմում են: Աղբիւրի կողքերից բարձրանում է մի մի ծառ, որոնք հաւանօրէն արմաւենի են ներկայացնում: Կենդանութեան աղբիւրի զաղափարը նիւթ է դարձել և հայ ճարտարապետական քանդակագործութեան մէջ. Թանահատի վանքի հարաւային պատի վրայ հովհարանման մի զարդի գլխին (ըստ Ալիշանի արևի ժամացոյց, առանց տառերի. Սիսական եր. 120) կանգնած է սկիհանման մի անօթ, որից երկու թռչուն դէմ առ դէմ ջուր են խմում. ճիշդ նոյն մոտիւր կայ կոպտական արուեստի մէջ*:

Շատ հետաքրքրական է արծուի գործածութիւնը մեր արուեստում. վաղ ժամանակներից նա քրիստոնէական մատենագրութեան մէջ հին կտակարանի ազդեցութեամբ ընդունուել է որպէս զօրութեան, արագութեան և նորոգութեան նշանակ (Սաղմոս ՃԲ, 5): Երկբայական է միայն, որ Դ. դարից սկսած արծիւների գործածութիւնը զարգարանքներից զատ՝ խորհրդաւոր նշանակութիւն ունեցած չինի*։ Հայ ճարտարապետական քանդակագործութեան սիրելի նիւթերից մէկն էր այն. չլիշելով Զուարթնոց եկեղեցու հրաշալի խոյակները է. դարում, բաղմութիւ են թւատարած արծուէքանդակները մագիլներում բռնած խոյով աւելի ուշ ժամանակներում: Եթէ կասկածելի (գուցէ աղաւնի) համարենք Անիի Մայր եկեղեցու հարաւային պատի քանդակները, հաստատ արծիւ է հիւսիս-արեւմտեան

* Տես Սմբատեան և Եր. Լալայեանի Վայոց Ձորի վանքերի լուսանկարչական ժողովածուները: Raufman, Chr Arch. եր. 113.

** Kraus. Geschichte der Christlichen Kunst I. եր 110.

պարիսպների վրայ եղած քանդակը մազիլների մէջ բռնած գառով: Փափագեանի «Հնութիւնք Հայրենեաց» Կ. զրքում՝ Պարսկաստանի Նախավկայի վանքի արևելեան պատի վրայ ևս կայ երեքաւոր մի արծիւ մազիլներում խոյ բռնած: Սակայն աւելի բազմաթիւ են նրանք Վայոց Ձորի և Պոռնեանց ձեռքով շինած ճարտարապետական յիշատակարանների վրայ: Գոցանից մէկը Ալիշանն ունի Սյրարատի մէջ, եր. 351 և 343: Ե. Էալայեանի Վայոց Ձորի լուսանկարչական ժողովածուի մէջ Հերհերի, Թանահատի և Յախաջբար վանքերի վրայ կրկնուած են նոյն քանդակները: Զընճուլու զիւղի Սպիտակաւոր Աստուածածնի բակում մի թեւատարած մեծ արծիւ կայ քանդակուած խոյը մազիլների մէջ: Եկեղեցին շինուած է ԶԻ=1301 թուին Տարսայիճի որդի Ջալալ իշխանի ամուսին Գոնցայի համանով «ի ձեռն ըստ հոգոյ որդոյ մեր (Ջալալի և Գոնցայի) Կիրակոս վրդի:» Մի ուրիշ արձանագրութիւնից աւելի պարզուած է այս Կիրակոսի անձնաւորութիւնը. «Ես Կիրակոս վրդ Գեակեցի: անձամբ և ընչիւք աշխատեցա ի շինութիւն վանացս...» Շատ կէտերով հայկականին մօտ կոպտական արուեստի մէջ ևս Զ—Բ. դարերում ճարտարապետական և փայտի քանդակագործութեան մէջ գործածական էր արծիւը:*

Աւելի հազուադիւր են նրկզլիսանի արծիւները. մինչև այժմ յայտնի են երկուսը. մէկը մի խաչքարի վրայ քանդակուած, ըստ Ալիշանի Անիի արքունի ապարանքում գտնուած (Շիրակ եր, 142), միւսը՝ Առաքելոց եկեղեցու դաւթում, որ յայտնագործել է պրոֆեսոր Մառը**, Երկուսն էլ ոչ ուշ, քան Ժ—ԺԳ դարու գործեր: Տարաբաղդաբար հայերէն Ժ. դարից այն կողմն անցնող թուականով ձեռագիր չունինք, որպէս զի հետեւել կարողանալինք, թէ երբ է նա մանրանկարչական արուեստի նիւթ դարձել: Միզ յայտնի հնագոյն ձեռագիրը, ուր նկարուած

* Koptische Kunst v. Josef Strzygowski 1904 Leipzig, եր. 39, 59, 128.

** О Раскопках и работах въ Ани летомъ 1906 г. 1907. Сп. եր. 52

է արծիւը՝ այս է 1066 թուից։ Վասպուրականցի Հայերը այդ մօտին էլ իրենց հետ Սեբաստիա են տարել, ինչպէս և մանրանկարչական միւս մօտիւնները։ Ընդունուած սովորութեան համեմատ բիւզանդական համարելու պատճառ չունինք։ Ընդհակառակ այդ էլ արեւելքից առնուած մի փոխառութիւն է Բիւզանդիայում, ինչպէս զեղարուեստի ուրիշ շատ մօտիւններ։ Այստեղ ևս գորգագործութեան արուեստը իւր մօտիւններով օգնում է մեզ հանգոյցը լուծելու։ Երկգլխանի արծիւը մինչև այժմ էլ զեռագորգագործութեան մօտիւններից մէկն է։ Բայց այս խնդրին մենք կրդառնանք մի այլ անդամ։ Մի աւետարանի արծիւը նոյն իսկ սովորական երկգլխանին չէ, այլ և չորս ոտներ ունի։ Պուցէ նա երկու արծիւների միացումը լինի, ինչպէս կարծիք յայտնեց նկարիչ Պոլտարացիին։ Մեր աւետարանի այս մօտիւր կրկնուած է և Օրթաքիլիսայի աւետարանի մէջ 1^բ և 2^ա խորանադարձերի կամարների ձևկատին. տարաբաղդաբար երկու տեղումն էլ խոնացած, թէև նկատելի, այստեղ ևս երկգլխանի և չորս ոտնանի արծիւների վերին ոտները կտցով բռնել են երկու երկարավիզ կարմրաւուն թռչուններ։ Այստեղ ևս խորանադարձերի աջ և ձախ շրջանակերը կազմուած են կիպարիսանման, երկարացրած եռատերեւներից, իսկ վերին շրջանակը եռատերեւներից և բաժակաձև ծաղիկներից փոխառ փոխ, սրանց ցողունները հիւսուած են իրար զիրեանդաձև շղթայով։ Սորա անկիւններում չկան պարիկները, իսկ շրջանն էլ $\frac{5}{4}$ ակն է և ամբողջութեան կազմութեամբ բոլորովին տարբեր մեր աւետարանից։

Արծիւը նիւթ է եղել նոյնպէս հայ աւետարանների ճարտարապետական խորանների խոյակների համար. վերոյիշեալ Օրթաքիլիսայի աւետարանի 5^բ և 6^ա խորանների խոյակները զոյգ թռչուններ են, գուցէ արծիւներ, մէջ մէջքի, պոչերը կպած, բայց մարմիններն ու գլուխներն անջատ. երկուսի մէջ կախուած է մի ողկոյգ*։ Նոյ-

* Արծիւներն իբրև խորանի սիւների խոյակներ կամ վարդեր գործադրուել են և կարողնուեան շրջանի մանրանկարչութեան մէջ

նը առանց ողկուղի կայ և Յովհաննէս արքայեղբոր աւետարանի մէջ: Անշուշտ այս մօտիւր իւր ծագումով ճարտարապետական է: Աւելի միացած են երկու արժիւնները Յովհան երզնկացու գրած Աստուածաշնչի մէջ 442 ա., բաժան են միայն զլուխները, որոնց վերին մասերի և պարանոցի վերայ ծանրանում է խորանազարդերի տախտակը: Չորս աւետարանիչների նշանակները վաղուց խոյակների նիւթ են դարձել Հայոց եկեղեցական ճարտարապետութեան մէջ. արծուի օրինակը տեսանք Զուարթնոցում: Իսկ առիւծի զլուխներ ունինք Հռիփսիմէում: Զեռագրերի մէջ եղած պատկերներից պէտք է մակարերել, որ միւսներն էլ անսովոր չեն եղել: Յիրաւի Ամաղուի Ա. Աստուածածնի մէջ, սեղանից վերև քանդակուած է Ամենակալ (Παντοκράτωρ), որ բազմել է չորս աւետարանիչների նշանակներից կազմուած աթոռի վրայ. աջից հրեշտակ և առիւծ, ձախից արծիւ և եղ: Երկու թևատարած հրեշտակներ ձեռքերը հայ աղօթաւորի նման մեկնած՝ կանգնած են աջ և ձախ կողմից*, Զորեքկերպեան նոյն աթոռը Ամենակալով կայ և Զընճըրլուի Սպիտակաւոր Աստուածածնի պատի վրայ և Հաղբականց ցեղից Էաչի իշխանի Զիթ. թուին Խոտակերաց Ս. Նշանի համար շինել տուած ոսկեզօծ մասանց պահարանի ճակատին՝ միայն այնտեղ տարբեր դասաւորութեամբ. աթոռի վրայ բազմած Փրկչի (գլխին խաչաձև լուսոյ պսակ և զրուած «Յ» «Ք») աջ կողմից մարդ (հրեշտակ) և արծիւ, ձախից առիւծ և եղ: Պահարանը գտնւում է Մ. Աթոռի եկեղեցական թանգարանում. մեր մանրարուեստի զեղեցիկ մնացորդներից մէկը: Առաջինը ծագել է Եզեկիէլի Ա. զլ. ազգեցութեամբ և հէնց չորեքկերպեանների դասաւորութիւնն էլ համապատասխան է առաջին տեսլեան, իսկ երկրորդը Յովհաննու Յայտնութեան Դ. 7:

Բայց մենք ունինք մանրանկարչական, իսկական երկ-

ասորական արուեստի ազդեցութեամբ, Kraus Gesch. der Christ. Kunst II. Կր. 25; Beissel Gesch. der Evangelienbücher. Կր 154

* Ե. Լալայեանի լուսանկարչական ժողովածու

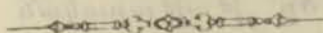
գլխանի արծիւ ևս, ինչպէս քանդակագործութեան մէջ տեսանք. երզնկացու Աստուածաշնչի Յովհաննու ճակատադարդի կեդրոնը երկգլխանի մի արծիւ է, ոչ աւետարանչի նշանակը՝ աւետարանը մագիլներում բռնած, որ միւսների հետ Խ տառն է կազմում: Այս բոլորից պէտք է եզրակացնել, որ արծիւը գործադրուել է որպէս զարդարանք և որպէս խորհրդանիշ:

Ղուկասի աւետարանի սկզբնադարդի մէջ ուշադրութեան արժանի են և կանանց գլխով և Թռչունի մարմնով պարիկները: Հայ մանրանկարչութեան սիրելի նիւթերից մէկն է այդ՝ բազմատեսակ եղանակաւորութիւններով: Մեզ յայտնի հնագոյն օրինակը այս ձեռագրինն է ԺԱ դարից, որ գլխին պսակ ունի, իսկ պսակի յետեւից փողփողոզ ծաղկազարդ: Ուխտանէս վարդապետի բերած աւետարանն էլ ունի մի տարօրինակ պարիկ՝ գլուխը Թազազարդ: Յակոբ Բ. Սսեցու Աստուածաշնչի մէջ Գ. Յ. № 359, 280 բ, Սարգիս Պիծակի նկարածը՝ Թաթարական ազդեցութեան ենթարկուած զմբեթանման Թազ ունի: Սարգիս Պիծակի գրած և նկարած մի այլ գործ, պատկերազարդ Յայսմաւուրք, որ մեր միաբանակից Խաչիկ վարդապետի սեպհականութիւնն է, ունի նման մի պարիկ չնչին տարբերութեամբ 363 բ: Նոյն գլխարկն ունի նաև Էաշի իշխանը իւր շինել տուած վերոյիշեալ Ս. Նշանի պահարանի վրայ: Նչեցու Աստուածաշնչի մէջ՝ Թորոսի նկարած պարիկներն աչքի են ընկնում իրենց բազմազանութեամբ № 182, 4 ա, 264 ա, 326 ա, 476 ա. 545 ա: Վերջինը կազմուած է երկու դէմ առ դէմ Թռչուններից, որոնց պարանոցները միանում են կնոջ Թազազարդ մի գլխով: ԺԳ. դարու գործ է նաև Ստեփաննիկոս հրատարակածը իւր Էջմիածնի Աւետարանը զբքի մէջ, եր. 1., ուր Թազազարդ և բաց գլխով ձևերը կան: Ալիշանը իւր Սիսականի մէջ եր. 149 ունի ԺԵ. դարու մի գործ՝ Վայոց Ձորի Եղեգիս աւանում գրուած: Այս մոտիւր հազուագիւտ չէ և հայ քանդակագործութեան մէջ. Անիում Հոնենց Տիգրանի 1215 թ. շինած նկարազարդ եկեղեցու հարաւային պատի վերայ

ունենք քանդակուած նոյն մօտիւր. բայց աւելի ճոխ է և գեղեցիկ Բագարանից Ս. Աթոռի թանգարանը բերուած զոյգ պարիկների նրբաքանդակը, անկասկած ոչ ուշ քան Ժ. Ժ. դարու գործ: Նոյն դարու են և Վայոց Ձորի Բուրթելաշէն Ս. Աստուածածին եկեղեցու արեւմտեան կամարի անկիւնների երկու պարիկները: Այս մօտիւր գործածական էր նաև շիրմաքանդակների մէջ աւելի ուշ ժամանակում: Ըստ Ստէրգովսկու այդ մօտիւր բիւզանդական է, բայց մենք հակուած ենք եզրպտական ընդունելու, որովհետև այդ աղբերի արուեստի մէջ գործածական են կենդանու և թռչունի մարմիններով և մարդկային, յատկապէս կանանց, զլխով ֆիգուրները: Եզրպտական—կոպտական արուեստն էլ առանց աղերսի չէ հայ արուեստի հետ:

Ճարուցակելի

Գարեգին վ. Յովսէփեան

ՁԵՒԱԳԻՏՈՒԹԵԱՆ ԴԱՍԱԽԱՆԴՈՒԹԻՒՆԸ

ՏԱՐԲԱԿԱՆ ԴՊՐՈՅՆԵՐՈՒՄ

Ա Զ Դ

Այս աշխատութեան նպատակն է Արարատի ընթերցողներին ծանօթացնել Ձևագիտութեան Դատաւանդութեան սահմանում կատարուած բարեփոխութեան նորագոյն յորձերի հետ:

Սոյն աշխատութիւնը քաղուածաբար կազմուած է Նիհուսի, Վիլքի և յատկապէս Յասիդի զանազան տեղերում (թերթերում, էնցիկլոպեդիայում, առանձին) հրատարակած երկերից: Ծանօթութիւնների մէջ իւրաքանչիւր դէպքում մատնանշուած են հեղինակները:

* Սիսական. Ալիշանի եր. 435. Փափագեան «Նստութիւնք Հայ-լենկաց» Ի. գիրք: